

TVERDOTA GYÖRGY

A legutolsó harcos

JÓZSEF ATTILA KÖZÖSSÉGI KÖLTŐSZEREPÉNEK SZÜLETÉSE

Ha elfogadjuk azt a klisé, amely szerint József Attila proletárköltő volt, vagy óvatosabban: hogy szocialista költő volt, akkor eleve elvetjük annak a gondját, hogy kiderítsük: mikor és hogyan került kapcsolatba a baloldali munkásmozgalommal, mikor hangolta össze költői világát a marxi ihletésű világgéppel. Egy időben az uralkodó narratíva az volt, hogy a költő mintegy spontán belenőtt a szocializmusba. Sőt, hogy proletár származása ennek a szerepnek a vállalására predesztinálta, hogy magára talált benne. Ennek kezdetei homályban maradtak, de hallgatólagosan szinte a költő születéséig meg lehetett hosszabbítani a történetet. Ha azonban ezzel az automatizmussal nem értünk egyet, ha nem érjük be a beidegződéssel, amely szerint a személy és az irány összekapcsolódásának csak egyetlen kimenetele lehetett, akkor választ kell keresnünk arra, mikor és hogyan került sor erre a találkozásra. Ahhoz képest, hogy a kérdés lényeges, mert József Attila költői világa egy meghatározó tényezőjéről van szó, a kutatásnak máig sincs rá kielégítő válasza.

Szabolcsi Miklós becsületére legyen mondva, hogy ő minden tőle telhetőt megtett a tisztázás érdekében. A kezdetek azonban, ahogy ez lenni szokott, igen szerények, jelentéktelenségeknek látszanak ahhoz, hogy a figyelem megfelelő erővel rájuk irányult volna. Talán ez a jelentéktelenség, az, hogy a közösségi szereptudat kialakulása derék, de középszerű versekben ment végbe, magyarázza, hogy a probléma megoldása nem kapott önálló figyelmet. Az erre vonatkozó megállapításokat a kutatás szétszórt pontjairól kell begyűjteni. Egy József Attila-monográfia megírásának munkálatai során, a költő pályakezdésének rekonstruálására törekedve találtam szembe magamat a feladattal, hogy egy pályakezdő költő botladozó kezdeti lépéseit, maga után hagyott nyomait megvallatva utána járjak e később döntő következményekkel járó irányválasztás legkorábbi visszakereshető jelzéseinek, s az olvasó tekintetét erre a kezdőpontra irányítsam.

Azzal a paradox megállapítással kezdem, hogy az ember előbb ír verset, előbb viselkedik költőként, mint hogy a költészetet hivatásként választaná. József Attila az emlékezések szerint kora gyermekora óta rímelt. Makóra már kéziratos versesfüzettel érkezett 1920 őszén, de az 1922 karácsonyára megjelent *Szépség koldusa* után, 1923 első hónapjaiig kell várnunk, hogy betekintést nyerhessünk abba a folyamatba, amelynek során költői hivatása kialakult. Ámbár a hivatás genezise több gyökerű, a költővé válás több, heterogén faktorára, egész kezdeti stádiumára kiterjedő folyamat, különböző elemei nem egyszerre csíráznak ki. 1923 első felében a hivatás egy sajátos változata szárba szökkenését, a küldetéstudatnak, a mandátums szereptudatnak a születését figyelhetjük meg.

Ahhoz, hogy valaki költővé váljon, szükség van arra, hogy az alany érzékelje, hogy szinte spontánul rendelkezésére állnak bizonyos készségek, ügyességek, mint a szabályos forma használatában való feltűnő könnyedség, a nyelvvel való bánásmód olajozottsága, a megfo-

galmazás frappáns megoldásaira való rátalálás sikerélménye. Ehhez szükségképpen társul a versolvasás iránti vonzódás és az ennek nyomán már korán körvonalazódó jártasság, tehát annak felismerésére való képesség, hogy a költői példaképek verseiket írva milyen szabályokat követnek, milyen megoldásokhoz folyamodnak.

A készségek és a jártasságok szerencsés összetalálkozása révén születnek az induló költők első verses szövegei. A pályakezdő kipróbálja, tud-e ő is a választott mintákhoz hasonló termékeket előállítani? Ezek fogalmazgatása során keletkezik az a tapasztalat, hogy bizonyos felismerésekhez történő eljutáshoz a költő rendelkezésére állnak olyan ösvények is, amelyekben költői tehetséggel nem rendelkező alanyok nem járhatnak. Másképpen fogalmazva: ilyen gyalogutakat választva válik el, ki a rátermett az ilyen terepen való mozgásra, és ki nem. Aki rátermettnek érzi magát, tartósabban megmarad ezen az ösvényen. Az ilyen ösvények sem mentesítik a rajta közlekedőt attól, hogy a filozófiát, a tudományokat, a közös emberi tudás különböző más bejáratott vívmányait ne kelljen kiaknáznia, de a külön út tapasztalata arra figyelmezteti a pályakezdőt, hogy még a tudásnak ezekkel a módozataival is másképpen, szabadabban élhet, mint embertársai. Ha elég ügyes a verseszédben, kifejtheti bölcséleti, szakmai tudását a megszágyenyülés veszélye nélkül akkor is, ha filozófiából, tudományokból, ismeretekből nem olyan felkészült, mint a terület professzionista képviselői. Ennek a rejtékűtnak a felfedezése nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy valaki költőnek, tehát egy különleges megítélésnek alávethető tudás birtokosának vallja magát.

Az indulás homályban történő tapogatózását, a tapasztalat pusztá működését követheti a költői öntudatra ébredés, a hivatástudat születése. A gondolati lírában, a természet jelenségein meditáló versekben, az álomköltészetben, a vallásos ihlet esetében, a lélek belső bugyriinak titkait fejtegető poézisban és a költészet más területein ez a hivatástudat általában később, nehezebben ölt formát. A magyar költészeti hagyománynak azonban van egy tartománya, amelyben az öntudatra ébredés a többi területnél korábban bekövetkezhet. Ez a költői küldetéstudat terrénuma. Azé a tudaté, hogy az alany valahonnan talentumot kapott, amellyel jól kell sáfárkodnia, s amellyel el kell tudnia számolni a közösség, a nyilvánosság, az őt útnak indító felsőbb instancia előtt.

A fölény tehát, amelyre a költő szert tesz a közönséges halandóval szemben, nem magától értetődő. Meg kell fizetnie az árát. Kötelezettségeket ró az alkotóra, próbatételek elé állítja őt. Mindent meg kell tennie azért, hogy többlet-tudását fenntartsa, megóvja, megújítsa és gyarapítsa. Be kell szállnia egy versenybe költőtársaival. Győznie kell a költői lovagi tornákon, és a győzelmében szerzett fölényt meg kell őriznie. Kivételes esetekben az elsőségért folytatott birkózást vehetjük szemügyre. Eleinte a tét kisebb: a versengés „csak” a „beérkeztettek” közé tartozást veszi célba. Minden új mű bizonyíték lehet a sikerre vagy éppenséggel a kudarccra. A költőnek mindezt az olvasó, tehát egyfajta szakértő vagy legalábbis érdekelt nyilvánosság előtt minden alkalommal igazolnia kell. A küldetéstudat kialakulásának megértése érdekében ezért célszerű az elmondottakat az olvasó, a közönség felől közelítve újrafogalmazni.

A szabályosan, ügyesen, szellemesen fogalmazó, jó irállyal rendelkező verselgetőtől a hivatásos költőt egy határ választja el. Ha azt keressük, hogyan fogad el az olvasó hivatottnak egy költőt, azt látjuk, hogy a nyelvet birtokló, a megfogalmazás feladatát fölényesen végrehajtó személyek egyikét-másikát olyan különleges kompetenciával ruházza föl, amelyet a velük majdnem minden tekintetben egyívású társaitól megtagad. A lírai költő sok irányban emelkedhet ki pályatársai közül. Kitűnhet a lét végső kérdéseivel való viaskodásban, megdöb-

bentheti olvasóit a vallási tapasztalatról nyújtott beszámolóiban, utolérhetetlennek bizonyulhat a természet világában való otthonosság terén, felülmúlhatatlan lehet a lelkiismeretvizsgálat kíméletlenségében, emlékezetes vallomásokat tehet szerelmi érzéseiről, a játsszani tudás bravúrjaival kápráztathatja el közönségét, és az irányok még sorolhatók lennének. És ha nem is minden téren, de több területen is egyszerre vagy felváltva tanúsíthatja felülmúlhatatlan teljesítő képességét.

Ezek közül a lehetőségek közül csak az egyik, ha társainál illetékesebbnek fogadjuk el megnyilatkozásait a széles közvéleményt tartósan és erősen foglalkoztató, súlyos nemzeti vagy társadalmi kérdésekben. Ha meg tud győzni bennünket, vagy el tudja hitetni velünk, hogy érvényes és hatékony tudással rendelkezik arról, amiben mi hiába keresnénk a megfelelő megoldásokat. Ilyenkor érezzük úgy, hogy a lírikus helyettünk beszél. Közösségi költőként elfogadtatni magukat, bizonyos korszakokban különösen vonzó lehet pályakezdők számára, mert a hangadó, az iránymutató szerepét biztosítja számukra, akinek versben megfogalmazott üzeneteit széles közösség veszi tudomásul, hagyja jóvá, igazolja vissza egyetértő bólogatással vagy zajos tetszésnyilvánítással.

Ez az ambíció választak elé állítja a közösségi szerepre vállalkozókat. Az általuk megfogalmazott üzenetek egybeeshetnek a közvélemény felfogásával, ékes szavakkal körvonalazhatják, felerősíthetik azt, amit mindenki gondol vagy sejt. A szószóló vagy korifeus csak abban különbözik azoktól, akiknek a nevében beszél, hogy meggyőzőbben, hatékonyabban tudja megfogalmazni a közös tudást. Csakhogy a közvélemény képviselőt a maga számára kisa-játítói hatalom is igényt tart a közfelfogás irányítására. A költő ezért úgy dönthet, hogy egyeztetési tudását a hivatalosságával, sőt, alárendeli magát a szuverén irányító akaratnak, egészen addig, hogy magára vállalja a professzionista vezetés propagandistájának szerepét. Ilyen egybeesés történt a fiatal József Attila Trianon-élményt megszólaltató, irredenta verseiben, amelyek a Magyarországot ért igazságtalan nemzetközi döntések tragikus következményei ellen tiltakoztak. Volt közöttük az irredenta propaganda szintjén maradó zsenge (*Nem! Nem! Soha!*), a *Kossuth-nóta* dallamára írt kesergő (*Esik eső magyar földre...*), Arany János ritmusmintáit követő veszteség-topográfia (*Bús magyar éneke*), az életének korábbi, a békeszerződés következtében határon kívülre került színtereit sirató *Juhász Gyulához* címzett köszöntő óda. Ez a küldetés bizonyításának legkönnyebb módja.

Mivel azonban a közvélemény számos fontos kérdéskörben mélyen megosztott, a költő kompetencia-többletét olyan álláspontok megfogalmazásának szolgálatába is állíthatja, amelyek eltérnek a hivatalosság által képviselt felfogástól, sőt, akár élesen szembe is fordulhatnak vele. A költő választhatja ilyen deviáns vagy alternatív mondanók megfogalmazását, akár azon az áron is, hogy ez a döntés számára komoly kockázattal jár. Vannak köztes helyzetek: a turanista (a keleti néperedetből következő „pogány”) hagyományok élesztésére tett kísérletek legitim gyakorlatnak számítottak a nemzeti ideológia képviselői szemében, noha összeegyeztethetetlenek voltak a keresztény vallás követelményeivel. A tragikus magyarság-élmény, igaz, Ady vagy Juhász modernebb nyelvére hangszerelve, 1923-ban, sőt, valamennyire még 1924-ben is (*Magyarok*) felbukkant József Attila költészetében mind – már említett – propagandisztikus (irredenta) változatában, mind nehezebben vállalható (turanista) mutációjában (*Pogányos hitvallás magyarul, A Szent Jobb ünnepén*).

1922 őszén és 1923 elején azonban közösségi szereptudatát egyre erősebben befolyásolta alacsony származását, szűkös körülményeit számításba vevő társadalmi identitástudata,

és így a közösségi költőszerep már nagyon korán nonkonformista, majd fokozódó élességgel ellenzéki színezetet kapott verseiben. A nonkonformista valamely közösségi mondandó problematikus mutációját állítja elő. Az ellenzéki viszont egy, a kötelező vagy sugallt változattól eltérő közösségi álláspont fedezetében fogalmazza meg nézeteit.

Honnan szerzik a költők a felhatalmazást ahhoz, hogy a szavakkal való tehetséges játék képessége hivatkozási alapul szolgáljon a közösség legsúlyosabb ügyeibe történő beleszólásra? Vallásos, mitikus örökségre (a vátesz, a próféta szerepére) támaszkodnak, esetleg a keleti, népvándorlás kori hagyományokat (a mágus, a táltos szerepkörét) viszik tovább, vagy a romantika korának közmegegyezéséhez (Petőfi: *A XIX. század költői*) nyúlnak vissza. Közvetlenül, az antik költészetet tárgyaló iskolai órákon, vallástörténeti ismeretszerzésük folyamataiban, a nemzeti öntudatra nevelő olvasmányok mondanécsait feldolgozó rétegében, a kötelező olvasmányok körében is rátalálnak erre az örökségre. Mivel azonban élő hagyományról van szó, amelynek folytonossága évszázadokon át nem szakadt meg, érintkezésbe juthatnak vele a költészettörténet láncán a közelmúltig, a félmúltig, a jelenig közvetített formában is. A fiatal József Attila a mintául választott Ady vagy Juhász Gyula verseiben ráismerhetett az antik, bibliai, prédikatori, reformkori küldetéstudat megújításaira. A nyelvvel, a formával való játszadozás nem lenne elég ok a költői hivatás melletti sorsszerű elköteleződéshez. Aki kitart a költői pálya folytatása mellett, abban a reményben teszi, hogy ezzel szert tesz erre a kompetenciátöbbletre, és el is tudja azt ismertetni közönségével.

Ennek az önnön mozgásterét közösségi irányban kiterjesztő ambíciónak első mozdulásait fedezhetjük fel már az [*Arany kalásztól...*], *A füst*, a *Fiatal életek indulója* című, 1922 nyarán írt versekben. Az 1922 tavaszán kelt *Erőének* című szabadvers utáni második kassákos avantgárd szabadversében, a *Proletárok!*-ban már 1922 őszén felbukkant a társadalmi küldetéstudat Ady jogkiterjesztő közösségvállalását mintának tekintő előformája. A lírai én egy szűkebb közösséghez intézi szavait, amellyel – úgy érzi – erősebb érzelmi kapocs köti össze. A „testvér” mivolt említése a versben nem tisztázza világosan ennek a kapocsnak a tárgyi alapját.

A „nagy hitem” kifejezés mind az *Ad sidera* című szonettben, mind a *Petőfi tüze* című, 1923 elején született klasszikus ódában egy lépéssel közelebb visz a küldetés megindoklásához, amennyiben úgy értelmezzük, mint a szocialista ideológiával való első találkozására tett utalást. E „nagy hit” tartalmára nézvést további eligazítást tartalmaz az utóbbi darabban „A jajgató nép s a süket Elnyomás” ellentéte. Benne történt meg a nemzetet megosztó osztályellentétek első megfogalmazása József Attila költészetében. A verseskorszak korábbi szövegváltozata: „Csonka fal, ha mi megmaradt” még a békekötés nyomán a nemzet egészét sújtó közös csapásként elszenvedett területvesztést panaszkolta, az idézett ellentét már az átfogó közösség éles belső megosztottságát tárta föl. Juhász Gyula gyakorlatát követve tehát a fiatal költő ekkor még reflektálatlanul összeegyeztethetőnek tartotta a nemzeti egység és a társadalmi megosztottság együttes képviselését, a hazafias panaszt az osztály-elégedetlenség kifejezésével. A nemzeti egység és a társadalmi megosztottság együtt tartása a legteljesebb mértékben indokolt, de csak abban a reflektált formában, amelyben a költő élete utolsó évében született *Hazám* szonettciklusban megjelent.

„Ez az első eset a József Attila költészetében – fűzhetjük hozzá a *Petőfi tüze* című verset elemző Szabolcsi Miklóst idézve – a proletársors ilyen nyílt vállalására, büszke bevallására. Kétszer is próbálgatta ezt a motívumot: *Az elnyomottak az eszme csatára... mind...(?) / Oh ég*

a tűz még s én proletárutód... utóbb a magyarság képzetével vegyítette: *És égni fog, mert nagy hitem ójja meg, / Magyar... bus proletárszívem.* Végül kiiktatta az egész gondolatot; ekkor még nem tudta, hogyan kell a »proletár« szót s az egész képzetkört s szókinccset ódai-klasszikus versbe beemelni. Míg tehát a *Proletárok!* című versben testvérükként kívülről és felülről küldte üzenetét (a korábbi címváltozat szerint) „ott lenn”, a mélyben nyomorgó proletároknak, addig a *Petőfi tüze* fogalmazása során már megpróbálta magára öltetni ezt a társadalmi kategóriát. Az *Ad sidera* című csonka szonettben emlegetett „szép jövő” is a szocialista gondolatrendszerbe beilleszthető közösségi perspektívaként értelmezhető.

Adatszerűen ugyan nem bizonyítható, de valószínű, hogy a szociáldemokrata mozgalommal történő kapcsolatfelvétele, talán éppen *A munka és A munkásoththon homlokára* című verseket író Juhász Gyula javaslatára vagy az ő közvetítésével 1922 végére, 1923 elejére tehető. Az sem lehet véletlen, hogy a regionális sajtón túl, az országos lapok közül Nyigri Imre tollából az első ismertetést a Népszava jelentette meg a *Szépség koldusa* kötetéről. A verseskönyvre irányuló figyelmet alighanem Juhász Gyula előszavának köszönhetette a költő, akit Nyigri szövetszerűen idéz is. A „közös nyomorúságokat és fájdalokat szemlélő fiatal harcosról” beszélő Népszava jellemzően az Ady proletár fiatalokhoz forduló biztatására visszhangzó *Fiatal életek indulóját* emeli ki a kötetből. A fiatal költő talán nem volt megelégedve az ismertetés hangnemével vagy terjedelmével, mert nővérének írt levelében így fogalmazott: „illő volna, hogy egy József Attila első lépéséről ha legalább szerényen megemlékezzenek”. De épp ez az elégedetlenség árulja el, hogy valami okból úgy érezte, igényekkel léphet fel a szocialista napilappal szemben. Érdekes, hogy a liberális Világ hasonlóan rövid, a költő fejlődése iránt ugyancsak bizakodó, de egészében távolságtartóbb méltatásával szemben József Attila nem tanúsított hasonló elégedetlenséget.

További lépésre társadalmi önzonosságának tudatosítása terén 1923 tavaszán, *A legutolsó harcok* című versének sajátos, olfaktorikus születés-mítoszában került sor. A versnek három, számottevően eltérő változatát közlő kritikai kiadás jól szemlélteti, hogy a változások szinte csak a nyitó strófát hagyják meg eredeti formájában: „Valami forró, nyári éjszakán / Gyárfüst ölelt át lomha földszagot / S a legnagyobb lélek szökkent belém: / Az ucca és a föld fia vagyok.” A forró nyári éjszaka fogantatásának feltételezett, 1904. augusztusi időpontját jelöli. A „Mikor mozdulok, ők ölelik egymást” szellemében az anyai oldalt a „lomha földszag”, a természet lehelete, az apai elvet, a városi közösséget az apa munkahelyére, a gyárra utaló „gyárfüst” képviseli, s a fogantatás, mint a két elem: a falu és a város szagának összevegyülése áll elénk. Érdekes, hogy a *Hazám* kezdő szonettje megismétli ezt a képletet, „e részeg ölbecsaló anyatermészet” és „férfitársa”, „a közösség” ölelkezését, amelyből a versbeli beszélő eszmélete születik meg. *A legutolsó harcok* tehát már tartalmazza a paraszti, népi és a proletár osztály-hovatartozásra épített küldetéstudat alapján megfogalmazott versek ősképletét.

Ősképletről beszélni annyiban is jogosult, mert 1923-ban ennél tovább még nem jutott a költő. Nem „a jajgató nép és a süket Elnyomás” ellentétének szocialista vagy kommunista osztályharcos szellemében történő kiélezésére törekedett. Küldetéstudatának kiépítése ebben a költeményben is, és a körülötte született darabokban is az ideális anarchizmus szellemében történt. Támpontok hiányában csak feltételezhetjük, hogy a szocialista tájékozódás továbbra is érvényben maradt, de ehhez társult, és első időkben a szociáldemokrata irányultságot háttérbe szorító mértékben, az anarchista elköteleződés első változata. Ezt az utat követve tehát a korábbi kutatás sietős, rövidre záró igyekezetének ellenállva, amely József Attilát minél ko-

rábban proletárköltőként, osztályharcos szellemű poétaként igyekezett láttatni, az ideális anarchizmus vargabetűjét kell beiktatnunk.

Egyetlen olyan helyet ismerünk József Attila megnyilatkozásai között, ahol erről az elköteleződéséről említést tett. Abban a Fábry Zoltánnak írt, 1931. szeptember 3-án kelt levélben, amelynek hitelessége nem teljesen kétségen felül álló: „ideális anarchista kezdeti koromban is hasznos szolgálatot tettem a mozgalomnak” – utalt itt a költő az 1925-ös évre. Az adat olyanra fontos, hogy hangsúlyoznunk kell: a kijelentés hitelét az sem rendítené meg véglete- sen, ha kiderülne, hogy a gépelt szöveget Szántó Judit fogalmazta meg, mert ideális anarchis- ta múltjáról az élettárs csak a költőtől szerezhetett tudomást.

A jelzős szerkezet jelzett szava: az anarchizmus. A szónak a széles közvéleményben a múltban is és ma is negatív konnotációja van: egyfelől az erőszak, a terror fogalmát azonosít- ják vele. Annyiban nem alaptalanul, hogy az anarchista mozgalmak a véres egyéni terror, a gyilkos merényletek megtervezésének és elkövetésének ideológiai háttérét képezték. A leg- nagyobb visszhangot a XIX. század végi orosz anarchisták terrorakciói keltették. Másfelől anarchián a törvényes rend felbomlását, az ennek következtében kialakuló káoszt, zűrzavart értik. Ez utóbbi jelentést József Attila is ismerte. Épp az anarchizmus felé történt tájékozódá- sa kezdetén, *A Kosmosz éneke* 4. szonettjében az agyában munkálkodó gondolathadról írja, hogy kiszabadulva gyárbörtönükből, fölláznak és „bősz anarkiába / Szétkujtorognak ré- szeg-boldogan”.

Az anarchisták vagy a velük rokonszenvezők, akik le akarták mosni a mozgalomról a megbélyegző minősítést, rámutattak a görög szó etimológiai jelentésére. Az *an archia* se erő- szakot, se zűrzavart nem kíván előidézni, hanem ideális állapotot, *uralom nélküliséget* jelent, azaz a szabadság állapotát, amikor az ember nincs alávetve embertársa akaratának, érdekei- nek, hanem „a hozzáértő dolgozó nép okos gyülekezetében”, szabad egyetértésben „rendezik közös dolgaikat”. Az anarchizmus nem harcias fenyegetés, hanem békés ígéret a szenvedő emberiség számára. Ellenségei a kiváltságosak, a társadalom kedvezményezettjei, akik előjo- gaik, gazdagságuk megtartása érdekében az erőszak legaljasabb vagy legrafináltabb eszköze- itől sem riadnak vissza. Azaz az anarchisták visszafordították a vádat, és arra törekedtek, hogy az erőszak, a bűn bélyegét vádlóikra süssék rá.

A századforduló évtizedeiben Schmitt Jenő Henrik, a németmagyar filozófus, Tolsztoj nagy tisztelője volt az ideális anarchizmus egyik legfőbb hazai ideológusa. Ő is az államha- talmat, a jogrendet tekintette minden rossz melegágyának. A polgári demokrácia állama az ő felfogása szerint a törvényesített erőszak állapotát jelenti. A háború: legalizált gyilkosság. A rendőrség, katonaság: fegyveres testületek az emberek féken tartására, és szükség esetén akár végzetes megbüntetésére. Az állami vezetők: a legsúlyosabban emberellenes bűntettek végrehajtására felhatalmazott bűnözők. A jogrend, az igazságszolgáltatás és általában az ál- lami szervek a szabadság eltiprásának jól kifejlesztett intézményei és végrehajtói. Schmitt 1897-es sajtóperében, amely az izgatás vádjá alól történt felmentésével végződött, azt jósol- ta, hogy az emberiség nagy fordulat előtt áll: az emberek, ha eredményesen felvilágosítjuk őket, hamarosan lerázzák magukról az erőszakszervezeteket, megszüntetik az államot, és a testvériség és az egyetemes szeretet jegyében rendezik be életüket.

A közzétett perbeszédében azt hangoztatta, hogy Schmitt „a gonosz szellemek egész lé- gióját támasztja fel, melyek vak fanatizmusa egymagában felér a dinamit feszerejével és a bomba halált okádó robbanásával.” Egyebek között Nyecsajevre, „a tett propagandájának

leg hírhedtebb képviselőjére” hivatkozott. A vádlott és ügyvédje felháborodottan tiltakozott az ellen, hogy az ügyész a szeretetet és erőszakmentességet hirdető Schmittet az erőszakra való buzdítással vádolta meg. Mai tudásunk szerint azonban a közvádló érvelése sok megfontolandó érvet tartalmazott. A filozófus írásai kétségtől kimerítették a verbális agresszió kritériumait. Nem volt ugyan rábizonyítható, hogy konkrétan bárkit megtámadott volna szavaival. Nem agitált a magyarországi állapotok erőszakos megváltoztatása mellett. Támadásának célpontja az állam volt a maga egészében, és minősítései válogatottan a legsúlyosabb erkölcsi elmarasztalásokkal sújtották a célpontként kijelölt intézményeket és funkciókat. Azokat, akik Schmitt gondolatainak hatása alá kerültek, csak egy vékony határvonal választotta el attól, hogy az államtól elszenvedett erőszakra erőszakkal válaszoljanak.

Schmitt gondosan ügyelt arra, hogy ezt a határvonalat ne lépje át. A jelzett szóhoz fűzött „ideális” jelző részben az általa képviselt anarchizmus békés, erőszakmentes jellegének nyomtatékosítására szolgált. Az ideális anarchizmus alapkategóriája a joggal, a törvénnyel, az igazságossággal, az akarattal, a hatalommal (mint az erőszak vonzáskörzetébe tartozó elvekkel) szemben álló fogalom, a *szeretet* volt. A szeretet parancsa minden mást felülírt. Az ideális anarchizmus erkölcstana: szeretet-etika volt. Könyörületet hirdetett a bűnösök iránt, mert a bűnt betegségnek tartotta. Szolidaritást várt el embertársainkhoz való viszonyulásunkban.

Fölmerül a kérdés: hogyan akarta Schmitt gyökeresen megváltoztatni a világot erő alkalmazása nélkül? Hogy elgondolásai nem a levegőben lógtak, azt nemcsak a kései Tolsztoj tanainak a kortársakra gyakorolt hatása mutatja, hanem egy másik, az akkori világot foglalkoztató jelenség, Gandhi fellépése és gyakorlata is. Mahatma Gandhi a passzív ellenállás, a polgári engedetlenség következetes gyakorlása révén igyekezett az angol gyarmattartókat engedékenységre kényszeríteni. Schmitt azonban, akinek filozófiai gondolkodását a gnoszticizmus is befolyásolta, nem erre, hanem az őskereszténység példájára, Krisztus alakjára és tevékenységére hivatkozott. Az őskeresztények önfeláldozó, a mártíriumot önként vállaló passzív ellenállása kényszerítette meghátrálásra – úgymond – a hatalmas Római Birodalom adminisztrációját. Ezt a gyakorlatot szándékozott megújítani Schmitt az ideális anarchizmus mozgalmával. Az „ideális” jelzőnek a szeretetkultusz melletti másik indoka ez a sajátos, rendhagyó, Krisztus alakja köré kiépülő „teológia” volt.

József Attila 1923–1925 közötti gondolkodásának legfőbb forrásvidéke az ilyen értelemben vett ideális anarchizmus. Beállítottságát már azt megelőzően jellemezte a szeretet hangsúlyozása, mielőtt feltételezhetnénk nála ennek az elméletnek megjelenését. Ilyen a *Mámor* című verse: „Szeretném felverni lelkem dalával / A szomorú szívét, a világot. / Most megbocsátok annak is, / Aki bántott.” vagy a *Szeretném, ha vadalmafa lennék!*: „S ha csakugyan vadalmafa lennék, / Volna öröm a földön és / Sehol semmi bú, szenvedés”. Ha nem érjük be azal, hogy ezt a beállítottságot az általánosan elterjedt filantrópiára vezessük vissza, elég, ha Juhász Gyula költészetében keresünk rá korábbi precedenst. *Juhász Gyulához* című alkaioszi ódájában a tanítvány nem véletlenül nagyon korán erre kéri mesterét: „És vagdald föl meleg nagy szíved / S oszd ki közöttük az éheseknek.”

Ha azonban megelégszünk azzal, hogy ez a fajta gondolkodás benne volt a kor levegőjében, akkor elsiklunk a szeretetkultusz érdemi kérdései fölött. Juhász Gyula esetében is több volt a jóságkultusz, mint alkati szelídségének megnyilvánulása. A szegedi költő a kései Tolsztoj nagy tisztelője volt, és tudni lehet róla, hogy egyetemi hallgató korában ő is hatása alá került Schmitt tanításainak. Tárgyi bizonyítékkal nem rendelkezünk róla, de igen nagy a való-

színűsége annak, hogy a filozófus álláspontját Juhász közvetíthette tanítványának. Nem lehetetlen, hogy ő maga adta tanítványa kezébe a *Krisztus istensége a modern ember szellemében* című könyvét, amely az 1923 első felében írott versek közül legnyilvánvalóbban meghatározó befolyást a *Lázadó Krisztus* koncepciójára gyakorolta.

Nem kevésbé mély nyomot hagyott a kis könyv a hányatott sorsú költemény szomszéd-ságában született *A legutolsó harc*osban sem. A vers harmadik, legkésőbbi változatában találjuk meg a szelídség fegyverével vívott harc paradoxonának jelszójá vá tömörített megfogalmazását: „A simogatás az én lobogóm”. A vers címe is meggondolkodtató: Harcosról beszél, hiszen egy jövőbeli győzelemre készülő sereg katonájaként szólal meg: „S a legutolsó harcos én legyek” – de miért legutolsó? Talán éppen azért, amiért harci cselekedete nem az ütés, hanem a simogatás. Azért harcol a vers beszélője, hogy egyszer s mindenkorra véget lehessen vetni az erőszaknak. Ugyanez a paradox harcra készség hatja át az 1923 júniusában született *Harc a békességért* című, Tettamanti Bélának, „a békés harcosnak” ajánlott, aszklepiadészi strófában írt költeményt. A *A legutolsó harc*os változatainak egyik konstans eleme: „Kaszárnyát, börtönt romboljanak el / A lelkes, forró igelavinák!” az erőszak uralmát képviselő állami intézmények felszámolására való jellegzetesen anarchista felhívás.

Ennek a logikának az átvétele magyarázza azt a gyakoriságot és hangsúlyt, amellyel József Attila 1923 tavaszán Krisztus alakját és példáját felidézte. Felületesen szemlélve ezeket az említéseket, azt gondolhatnánk, hogy csak az istenes versek egy újabb válfajáról van szó. József Attila már korábban is írt istenes verseket, elsősorban Ady mintájára. Az Istennel való beszéd mindig is érzékeny terület volt. A legfelsőbb instanciához csak óvatossági rendszabályok betartásával volt szabad fordulni. Az Istenhez fohászkodás legitim formája az ima, még ha az imádkozó is tehet óvatlanul a Mindenhatóval szemben megengedhetetlen kijelentéseket. Ennek veszélye talán még fokozottabban fenyegeti a zsoldárhagyományt követő világi költészetet. De a modernség sérült istenhite teremtetett alapot olyan költői megnyilvánulásokra, amelyek személyesebb, disszonánsabb módon mutatják meg ember és Isten kapcsolatát. Az istenes versekben mégis sértetlenül fennmaradt az egyenlőtlenségi viszony a transzcendens égi hatalom és a jelentéktelen, szájalomra méltó, okvetetlenkedő emberi lény között.

Vannak azonban versek, ahol a transzcendens szférát nem az Őszövétség szigorú, büntető Istene képviseli, hanem Krisztus, aki emberi alakot öltött, vállalta az emberi sorsot, s az emberek világában járt-kelt: *A legutolsó harcos* „Világzsabadság-zengő Messiás”-ról beszél, majd kijelenti: „Ha én sirok – a Krisztus vére hull”. Aztán felszólítja a megváltót: „Sziwbéli Krisztus, tégy még egy csodát”. Ő az, akit a kaszárnyák és börtönök „elrombolására” kér. Csak a legutolsó, a Népszavában megjelent változatban helyettesíti Krisztust „Sziwbéli Urunk” kifejezéssel. A szonettkoszorú élére illesztett, Juhász Gyulának címzett köszöntő szonett utolsó sorában is ezt olvassuk: „Bátyám, Krisztusig emelkedem!”

A Krisztust szerepeltető versekben ugyanis módosulások történhetnek a hagyományos istenes versekhez képest. A fiúistent választani a vers hőseül, egyáltalán nem precedens nélküli. A modern ember gyakran nem éri be Krisztus utánzásával, az „imitatio Christi”-vel, hanem arra vetemedik, hogy a lírai ént Krisztussal azonosítja. József Attila Ady verseiben találkozott az „önkrisztusítás” gesztusával, például a *Júdás és Jézus*ban, az *Egy régi Kálvin-templomban* című versben és *A föltámadás szomorúsága* című darabban. Az ön-felnagyítás hübrisze már önmagában is visszatetszést kelthetett. De ennél sokkal súlyosabban eshetett latba az emberré vált isten túlságosan is emberi vonásokkal való felruházása, Istenhez méltó

atlan összefüggésekben történt emlegetése. Ezt a korabeli vallási közfelfogás szerinti vétséget követte el József Attila a *Lázadó Krisztus*ban. „Fáradt baromként reszket lelke, teste” – írta az önmagával azonosított Megváltóról. A vers csattanója különösen profánra, provokatívra sikeredett: „kilógatja fakult, sápadt szívét, / Mint akasztott ember szederjes, szürke / Nyelvét.”

Eljárása egyáltalán nem véletlen ügyetlenség volt, hanem hűen követte a schmitti „teológiát”: „Az azonban, ki a szeretetnek és az istenségnek teljességét önmagában szemlélvén az első volt, ki az embernek isteni voltát felfogta és ezen tudatával az emberiséget megvilágította, az számunkra az örök Krisztus” – írta említett könyvében a filozófus. Isten tehát nem valahol a túlvilágban trónol, közömbösen vagy szinte ellenségesen az emberiség iránt, hanem az isteni elem az emberben lakozik. Ezt az isteni voltunkat, a parányban rejtőző végtelenséget fedezte föl Krisztus és példázta a maga életével, szeretetközpontú tanításával és sorsával. A *Lázadó Krisztus* tehát olyan istenes vers, amelynek beszélője a magát Krisztussá felnagyító ember, aki lázad mennyei atyja ellen, számadásra hívja őt. Itt többről volt szó, mint ember és Isten perlekedéséről. József Attila a Szentháromság két tagját, az Atyát és a Fiút állította vitapozícióba. A vallási hagyományban, már a Bibliában is, természetesen ennek is van előzménye. Jézus az Olajfák hegyén azért fohászkodik atyjához, hogy ne kelljen feláldoznia magát a kereszten. Majd haláltusájában kétségbeesetten kiált föl: „Éli, Éli lamma szabaktani”, „Én Istenem, én Istenem, miért hagytlál el engem?”

A *Lázadó Krisztus* azonban nem marad meg az ilyen, magyarázatra szoruló rejtelmes krisztusi kijelentések körében, hanem kifejezetten szembeállítja az Istenről az emberiségben kialakult kép két, ellentmondó változatát, Schmitt Jenő Henrik szellemében, aki *Krisztus* című kis könyvében így ír: „Krisztus nem lehet annak a régi értelemben vett istennek valami emberformába bujtatott mesebeli lény; nem lehet fia valami telhetetlen, bizonyára minden emberi határokat felülmúló, megtorlásra és bosszúra sóvár menyei önkényuralkodónak, mely képes az ő gyöngye teremtményeit gyermekes eltévelyedésükért minden jövőendő nemzedéküket is büntetve örökké gyötörni; fia egy olyan kényúrnak, akinek vérszomjasságát – legalább bizonyos mértékben – csak saját fiának értékes vére olthatná! És ugyanennek a fiúnak végtére egy rettenetes pokolbíró szerepét kellene átvennie.” József Attila ugyanígy konfrontálja a szigorú, büntető Istennek az állam, a jogrend, a könyörtelen igazságszolgáltatás szolgálatába állított égi kényurát és a szeretet, a könyörület anarchista alakját. A *Lázadó Krisztus*ban az így értelmezett Megváltó válik az ideális anarchizmus főhőisévé.

Így válik érthetővé, miért beszél a költő A *legutolsó harcos*ban „szívbéli Krisztus”-ról, azaz a minden ember szívében rejlő Megváltóról, miért köti össze ilyen közvetlenül önnön lelki szenvedését Krisztus mártíriumával: „Ha én sirok – a Krisztus vére hull”. S ez magyarázza, hogy a Juhász Gyulának írt köszöntő versét is az emberistennel történt azonosulásra hivatkozva fejezi be a „Krisztusig emelkedem!” felkiáltással.

Ezen a ponton térhetünk vissza a költői hivatástudat kérdéséhez. Az ideális anarchista vargabetű hozadéka a fiatal költő számára az volt, hogy társadalmi identitásának, a megalázzottak és megszorítottak közösségéhez tartozásának, s a fennálló világgal szembeni lázadásának mintegy „teológiai” megalapozást tudott biztosítani. Az áldozatiság szerepébe helyezkedett, de a totális jószág-akarás öntudatával, a Hegyi beszédet tovább gondoló tolsztoji „Ne állj ellen erőszakkal a gonosznak!” parancsa, Gandhi passzív rezisztenciája és Schmitt szeretetkultusza jegyében. Ez a gondolkodásmód viszonylag tartósan jellemezte a költőt. Az

ideális anarchizmus kettőssége figyelhető meg 1923-ban, 1924-ben írt verseiben: egyfelől a leleplező indulat, az erkölcsi rossz, a bűn, a hatalom megbélyegzése, a nélkülözőkkel való szolidaritás, sőt, azonosulás vállalása, másfelől ennek a jóság, a szeretet által történt legitimálása. Az agresszió jámborsággá történő átváltozása. A leleplezés, megbélyegzés, a szegényekkel való azonosulás felerősödése és a jóság, a szeretet illuzórikus voltának belátása bomlasztotta fel ezt a képletet, és nyitott 1925-ben újabb utat egyfajta radikalizmus kibontakozásának irányába, ami már valóban a szocialista osztályharcos költői szereptudat kialakításához közelítő anarchoszindikalista felfogás vonzerejét mutatja.

